

Milan Mihaljević

BILJEŠKE O JEZIKU DRUGOGA BERAMSKOGA BREVIJARA

Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper

UDK 003.349.2.034:003.344>:264-13>(497.5-3 Istra)

Autor u članku iznosi zapažanja o jeziku 2. beramskoga brevijara (Ljubljana, NUK, Ms163) do kojih je došao transliterirajući 120 stranica iz njegove druge knjige. U tom se hrvatskoglagoljskom brevijaru koji se rabio u Bermu, kao i u većini drugih kodeksa, isprepliću elementi crkvenoslavenskoga jezika naslijeđeni iz predloška i elementi govornoga jezika koje su pisari, svjesno ili nesvjesno unosili u tekst koji su prepisivali. Istaknute su uočene zanimljivosti na grafijskoj, fonološkoj, morfološkoj, sintaktičkoj i leksičkoj razini te pogreške koje pružaju zanimljive podatke o pisarevu materinskom govoru kao i o njegovu poznavanju crkvenoslavenskoga jezika. Autor zaključuje da je brevijar pisan u središnjoj Istri (vjerojatno u samom Bermu), ali da je prepisan sa starijega glagoljskoga predloška koji potječe najvjerojatnije s Krka.

Ključne riječi: crkvenoslavenski jezik, hrvatskoglagoljski kodeksi, Drugi beramski brevijar

1. Uvod

Za potrebe svojega rada u Staroslavenskom institutu u Zagrebu morao sam latinicom transliterirati oko 120 stranica iz *Drugoga beramskoga brevijara*.¹ Usput sam nastojao zabilježiti sve zanimljive pojave koje su mi zapele za oko. Na temelju tih bilježaka nastao je ovaj članak koji je moj prilog proslavi sedamdeset i pete obljetnice rođenja profesora Zoričića, s kojim sam više godina uspješno i prijateljski surađivao.

Drugi beramski brevijar hrvatskoglagoljski je spomenik koji se čuva u NUK u Ljubljani pod signaturom Ms 163 (stara sign. C 163a/2). Zbog toga se u stručnoj literaturi vrlo često zove i *Drugi ljubljanski brevijar*. Sastoji se od dva dijela.² Oba su dijela pergamentni kodeksi 15. st. maloga formata folija. Prvi dio ima 264 lista formata 30 × 20,5 cm raspoređena u 27 kvaterniona,³ a drugi dio ima 176 listova formata 30 × 21 cm raspoređenih u sedamnaest kvaterniona. U oba je dijela tekst pisan u 2 stupca s po 33 retka. U prvom su dijelu inicijali kvalitetniji, a izvedeni su crvenom, modrom i sepijom. Od 40. lista prvoga dijela, prema VAJS (1910: XVI), knjigu je pisala manje vješta ruka. U drugom je dijelu iluminacija manje kvalitetna. Inicijali su izrađeni nevještom rukom u raznim bojama, figurice svetaca vrlo su rustične, ali i vrlo simpatične. Prvi dio sadrži *Proprium de tempore*, a drugi *Proprium sanctorum*. I u jednom i u drugom dijelu više je zapisa na margini koji svjedoče da se brevijar upotrebljavao u Istri, točnije u Bermu.

¹ Prepisao sam stranice 52cd - 115cd iz drugoga dijela toga brevijara.

² Vidi VAJS (1910: XVI-XX).

³ Ispred kojih su pri uzevu dodana još 3 lista. Usp. VAJS (1910: XVI).

Pisar dijela koji sam transliterirao nije pri pisanju bio jako pažljiv. Sa sigurnošću se može reći - što je i očekivano - da tekst nije sam prevodio, već ga je prepisivao sa starijega glagoljskoga predloška. Tako je na nekoliko mjesta ponovio dio teksta, npr. na listu 106d:

*iže lûbitь d(u)šu svoû ·
pogubit' û eže dvěma
činoma razumoma razu
meti možet' se · iže lûb
itь d(u)šu svoû pogubit'
û · eže dvima činoma raz
umêti možet se ·*

te na listovima 112d-113a:

*i togožde b(la)ž(e)
nago o(t)ca svêtomь ·
sebê preporučī sav'*

113a

*vsima · i togožde b(la)ž(e)n(a)go o(t)
ca sv(ê)tomь · sebê preporu
či sa vsima ·*

Zanimljiv je u tom pogledu i primjer isprepletanja teksta s lista 101c:

*eže potomь obil'no iz
m(u)č(e)n(i)kь šiksta · fi ¶llī' ê © s(ve)t(i)h(ь)
licišima · i agapita ·*

Tu pisar u istom redu najprije nabraja mučenike, zatim dodaje tekst koji završava riječ započetu u prethodnom retku, a tek zatim dodaje znak za početak nove službe u čast nabrojenim mučenicima. I ta je pogreška vjerojatno nastala zbog krivoga čitanja predloška.

Sva tri navedena mjesta pokazuju da je tekst prepisivao sa starijega glagoljskoga predloška, jer bi se udvajanje i isprepletanje teže dogodilo pri prijevodu. Još jasnije u prilog glagoljskom predlošku govore primjeri krivoga razdvajanja teksta koji se ne mogu objasniti latinskim utjecajem: na listu 99d stoji *gl(agola)ti ne imel' bi reše*, umjesto "*glagolati ne imeli biše*".⁴ Ta je zamjena moguća krivim čitanjem predloška. Još je jača potvrda toga krivo rastavljanje teksta na istoj stranici: "*črêva eže i nosilo estь*" kao "*črêva eže ino silo estь*". Takva pogreška ne bi bila moguća pri prevođenju s latinskoga. Krivo rastavljanje kao posljedica krivoga čitanja predloška je i na listu 101c: *eže medь venimь naslaždeniemь*, gdje je pridjev *medveni* pročitao kao *med + još nešto*.

2. Pismo

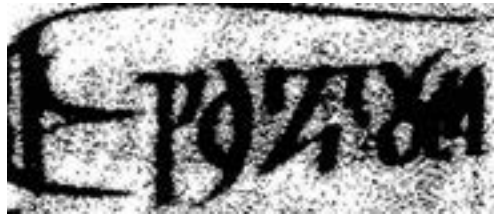
Kada je riječ o isključivo grafijskim pojavama, valja upozoriti pri kraju lista 55a na neobičnu tročlanu ligatura *zdr* u kojoj je *d* predstavljeno samo spojnom crticom između *z* i *r*. Neobične su i neadekvatne ligature *sl* i *ilb* zabilježene na listu 101c, ali i drugdje. Pisar katkad označuje titlom i ligature, iako riječ nad kojom je titla nije skraćena na koji drugi način. Na primjer: na listu 111a u riječi *svêtlostь* titla je iznad ligature *tl*, iako je cijela riječ ispisana. Staro granato *m* pojavljuje se samo jednom u prvom dijelu u ligaturi *ml* (𐌆𐌓) na listu 215b, a tzv. staro uglato *m* ili tvrđava pojavljuje se u oba dijela u ligaturama *ml*, *mž*, *mč*, *mc* i *ms*.⁵ Slovo 𐌆 u prvom se dijelu pojavljuje 13 puta

⁴ Kako na tom mjestu imaju drugi hrvatskoglagoljski brevijari.

⁵ Usp. MIHAUJEVIĆ 2006: 73-74.

kao inicijal i 6 puta kao veliko slovo na početku rečenice ili manjega odlomka, a u drugom dijelu 11 puta kao inicijal i samo jednom kao veliko slovo.⁶ Slovo **Ѡ** pojavljuje se i u prvom i u drugom dijelu samo u brojnoj vrijednosti. Ono je jedini znak za broj 10. Inicijali su u pregledanom dijelu teksta glagoljska slova. Kao rijetko odstupanje, na listu 108d našao sam latinični inicijal O. Zanimljiv je na nekoliko mjesta način pisanja brojeva, jer se osim slova koje označuje broj pojavljuje i nastavak. Tako je npr. na listu 72c broj 9 zapisan kao *zъ чтенъ*, na listu (88c) redni broj 9. kao *ztoe*; a na listu 101a su dva redna broja *·bu·* (= drugu) i *·iti* (= 10.). U tekstu su česti primjeri alfabetske suspenzije⁷ u 3. licu jednine prezenta glagola *biti*.⁸ Navodim samo nekoliko primjera: *e(stъ)* 67b, 68a, 68d, 69a, 69b, 69c, 72d, 80b, 93a, 95b, 109a itd. U dijelu teksta koji sam transliterirao pronašao sam samo dva primjera alfabetske suspenzije u riječi *s(lovo)*: jedan na listu 91a, a drugi na listu 95a. Na temelju onoga što je rečeno o slovima **Ѡ** i **ѡ** jasno je da u cijelom tekstu nema primjera zapisivanja zamjenice *iže* samo tim slovima. Nisam uočio ni primjere takvoga kraćenja ostalih riječi koje se podudaraju s nazivima slova: *zělo*, *ljudie* i sl.

Drugi beramski brevijar jedan je od rijetkih hrvatskoglagoljskih tekstova u kojima se u tekstu (a ne samo na margini) pojavljuje ćirilica (bosančica), iako samo u rubrikama. To, koliko je meni poznato, imaju samo najstariji misal vatikanski *Illirico* 4 (Krk), vatikanski brevijar *Illirico* 6 iz 2. polovice 14. st. (Lika), *Brevijar Vida Omišljanina* iz 1396. i *Hrvojev misal* (jedan inicijal). U svima se njima pojavljuju ćirilična slova ili inicijali, a jedino u *Brevijaru Vida Omišljanina* i našem brevijaru i nekoliko rubrika pisanih bosančicom. U *Drugome beramskom brevijaru* bosančicom je pisana jedna rubrika na listu 64a (**УТИ ПРАВО**) prvoga dijela, dvije rubrike na listu 120b (**СИ ЕСТЪ ЫЪ** i **УЪТЕННЕ СЕ**) i jedna rubrika na listu 127d (**РАЃЪМ**) drugoga dijela. Posljednja rubrika s lista 127d čija je interpretacija kao *račum* besmislena, u originalu izgleda ovako:

Slovo *đerv* u njoj je vrlo neobična oblika. Mislim da se takav oblik može objasniti pretpostavkom da je već u predlošku s kojega je brevijar prepisan na tome mjestu stajao ćirilični zapis *razumi* čije je slovo **Ѡ** (z) bilo ili djelomice zaprljano ili istrošeno, pa ga je pisar pogreškom pretvorio u *đerv* čudna oblika. Time i čitanje navedene riječi postaje jasno, a dodatnu potvrdu takvu čitanju daje i činjenica da je neposredno ispred toga rubrika *čti* (= *čitaj*).

3. Glasovi

U ovom će dijelu više riječi biti o bilježenju i interpretaciji znakova za *jerove*, o odnosu glasa *j* i skupine *žd* i refleksima *jata*, a na kraju ću upozoriti i na druge zanimljive glasovne pojave na koje sam naišao.

⁶ Usp. MIHALJEVIĆ 2006: 81.

⁷ Alfabetskom suspenzijom nazvala je Catherine Mary MacROBERT (2007) skraćivanje koje se temelji na činjenici da su imena slova u glagoljskom i ćirilskom pismu smislene riječi i da stoga mogu biti skraćene na početno slovo iznad kojega se postavlja poseban znak za kraćenje (titla) koji je drukčiji od uobičajenoga znaka za kraćenje (~). Riječ je obično o malo duljoj okomitij ili kosoj crti ili kvaki iznad slova. Taj oblik kraćenja ušao je u modu u drugoj polovici 14. st. u hrvatskoglagoljskim i istočnoslavenskim ćiriličnim rukopisima. Zanimljivo je da ga, prema MacROBERT, nema u južnoslavenskim ćiriličnim rukopisima.

⁸ Katkad čak i po nekoliko na istoj stranici.

3.1. Jerovi

Budući da je riječ o kodeksu zreloga 15. st., ne čudi da u njemu znakovi za *jerove* nemaju posebnu glasovnu vrijednost. Kao i u većini tekstova toga razdoblja štapić je obično na kraju riječi kao automatski znak njezina kraja (iza suglasnika). Unutar riječi uporaba i štapića i apostrofa nedosljedna je i bez posebnih pravila. Zanimljivo je da pisar u nekim dijelovima dosta često piše znak za poluglas, često i štapić, na mjestu izgubljenoga, slaboga poluglasa. Isto tako dosta često stavlja titlu, kao znak kraćenja, nad riječi kojima nedostaje samo slabi poluglas, koje su dakle u potpunosti ispisane, ali ni u tome nije dosljedan. Obje navedene pojave ponovno ukazuju da je očito prepisivao iz starijega predloška, pa je onda i to prepisao. Štapić se, naravno, već pojavljuje i za izvorno *a*, primjerice na listu 61d: *nbś' (= nas')*. Ta je pojava nešto češća na kraju retka (gdje je katkad u toj funkciji i apostrof), kada nije ostalo dovoljno mjesta: *ot krъ#la* (53c), *тъ#rčelina* (55c), *prikъ#zuet' se* (60c), *v'ziv#etъ se* (62a), *gr'#dъ (= gradъ)*(62b), *съ#мъ* (109c), *нъ#litiemъ* (111d), *naslъ#ždenie* (112d).⁹ Pisar prijedlog (prefiks) *ot* često ne piše natpisivanjem *t*, već je normalno u redu i sa štapićem na kraju, npr. *otъ b(la)ženago* (53d) ili *otъ nihъ* (109d). Sporadično se pojavljuje i zamjena vokal prefiksa mlađim, hrvatskim oblikom *od* u kojemu je *jer*, ako je u slogu iza njega slabi *jer*, i vokaliziran: *oda v'sehъ* (67a), *oda v'sehъ* (94a). Dosta je primjera u kojima je završni štapić u riječi prenesen u novi redak: *cr(b)k(b)v#ъ* (60d), *c(ěsa)r(e)m#ъ* (98c), *o(tъ)c#ъ* (100d), *vani sten#ъ* (104a), *lovri(ě)n(b)c#ъ* (105b), *h(rъsto)v(i)h#ъ* (108c), *d(ě)v#ъ* (114b). To je zanimljiva pojava na koju dosad još nisam naišao ni u jednom drugom hrvatskoglagoljskom kodeksu. Sporadično se pojavljuju primjeri u kojima je u posljednjem slogu ispaio jaki *jer*: *divnъ* (100d), *mučnъ* (109a), *reklъ biše* (109d dva puta) itd. To je još jedna pojava koja naš tekst povezuje sa starijim kodeksima s otoka Krka.¹⁰ Slogotvorni *r* i *l* najčešće iza sebe imaju neki znak za *jer*, bilo apostrof ili štapić, ali ima i primjera bez poluglasa, npr. *plтъ* (111a) i *drkolami* (114c), kao i primjera u kojima je znak za *jer* ispred slogotvorne likvide, npr. *d'lgo* (114c). U prvom licu jednine prezenta glagola biti već je unesen i vokaliziran sekundarni poluglas, o čemu svjedoči primjer *esamъ* (110c). Najčešće se, međutim, to ne vidi jer je oblik skraćen kao *ešmъ*. Upozoravam i na primjer *izъobilūete* na listu 107c u kojemu je sekundarni *jer* dodan prefiksu *iz-* koji je izvorno (u praslavenskom) bio bez poluglasa, i na jedan zanimljiv refleks *jera* kao *o* u primjeru *vo opčini* na listu 89a. Tu teško može biti riječ o nekakvu istočnom utjecaju. Vjerojatno je takav odraz *jera* uvjetovan samoglasnikom *o* kojim započinje iduća imenica, kao što je sigurno slučaj u primjeru *sl(a)va vi viš'nihъ b(og)u* na listu 83c gdje se *jer* reflektira kao *i*.

3.2. Glas *j* i skupina *žd*

Na mjestu praslavenske skupine **dj* pojavljuju se i staroslavenski (bugarski) refleks *žd* i čakavski refleks *j* pisan s pomoću slova *đerv* ili, kad je među samoglasnicima, bez ičega. Kao ilustraciju navodim samo primjere riječi *roždenie* zabilježene na listu 111: *roženiemъ* (111a) ~ *roždeniē* (111b) ~ *roeniē* i *rojenie* (111c). Zanimljivo je da se na istom listu pojavljuje i oblik *rožastviē* (111b) te *danъ rožastva* (111c). Pitanje je je li to samo pogreška ili je riječ o kakvoj lokalnoj glasovnoj promjeni. Na listu 101c zabilježio sam i oblik *rostvo* koji je i bez *ž* i bez znaka za *j*. Vjerojatno je tu riječ samo o pogrešci, tj. slučajnom ispuštanju slova *i* ili *đerva*. Dojam je da je čakavski refleks *j* češći nego starocrkvenoslavenski refleks *žd*, iako o tome nisam vodio preciznu statistiku. Po tome naš brevijar također nije tipičan za sjevernu, krčko-istarsku skupinu kodeksa za koju je poznato da bolje čuva refleks *žd* nego spomenici južne, zadarsko-krbavske skupine. Valja upozoriti i na bilježenje glasa *j* s pomoću znakova za *jerove*. Tako se obično u drugim tekstovima bilježi *j* koje je iza suglasnika, pa

⁹ Znak # označuje kraj retka.

¹⁰ Ta je tendencija osobito izražena u najstarijem misalu *Illirico* 4 iz Omišlja i najstarijem brevijaru *I. vrbničkom*. Usp. MIHALJEVIĆ 1991: 50-51.

je znak za *jer* indikator da se samoglasnik iza njega treba čitati kao jotiran. I u *Drugom beramskom brevijaru* je dosta takvih primjera i to kako za ono *j* koje je od praslavenskoga **dj*, tako i za ono koje je od staroga *j* ili *ij*: *d'êkoni* (53a), *stvoren'i* (54c), *božbi* (55b), *va onom'e* (60c), *var'et'e* (62d), *div'e* (70a), *o v'znesen'i* (75a), *tam'ênom'e* (76a), *stan'e* (77b), *krst'ênina* (83a), *va on'e čas'e* (104c), *vap'êše* (105c), *nem(i)/(o)st(i)vim b'ênet'e* (106a), *ag(b)nca b(o)žb'ê* (108d), *ub'ên'e* (109a), *v' tom'e êt'i* (110c), *v navičer'e* (110d), *os'triženi* (113b) itd. Moram posebno istaknuti primjer *ta'êcu* na listu 95b u kojemu se štapićem bilježi međusamoglasničko *j*, što je općenito velika rijetkost u hrvatskoglagoljskim tekstovima, a jasno pokazuje da je znak za poluglas doista znak kojim se bilježi glas *j*. Treba također upozoriti i na primjere bilježenja intervokalnoga *j* slovom *đerv* koji su pokazatelj da se je slovo *e*, i kada nema *đerva*, iza samoglasnika izgovaralo kao *je*: *bu'josti* (63a), *nare'ûjet' se* i *razume'jet'e* (108d). Zanimljivo je da u jednom velikom dijelu teksta koji sam transliterirao pisar rabi slovo *đerv* za skupinu *je*. Navodim samo tri primjera, iako ih ima puno više: *osu'jna* (68c), *an'f'ly (o)spod'b'ny* i *ure'nje* (88b). Pitanje je je li tu naprosto riječ o grafijskoj konvenciji (navici) ili je pak posrijedi redukcija samoglasnika *e* u lokalnom pisarovu govoru. Da bi moglo biti riječi o redukciji svjedoče i dva primjera na listu 103a *vladat'ly*, *nepri'êtlem'e* u kojima je također izostavljeno *e*. Teško je međutim bilo što određenije zaključiti na temelju dva primjera koji mogu biti i pogreška, tj. rezultat izostavljanja tittle kao znaka za skraćivanje.

3.3. Refleksi *jata*

Kao i u većini drugih hrvatskoglagoljskih kodeksa, i u *Drugome beramskom brevijaru* najčešće se na mjestu praslavenskoga *jata* pojavljuje slovo **Ѣ**, a to znači da je najčešće *jat* na svojem mjestu. Tamo gdje se pojavljuju refleksi obilato preteže ekavski refleks, što govori u prilog pretpostavci da je brevijar i napisan na sjeverozapadnome čakavskom području, tj. u Istri. Zanimljivo je npr. da je ekavizirano i ime rimskoga cara Dioklecijana koje se više puta pojavljuje u obliku *deoklici'ên'e*.¹¹ Ima međutim i dosta ikavizama, primjerice: *slip'e* (105b), *gnivom'e* (106a), *stipanom'e* (109a), *tšiti* (110a), *slidit(e)lnicu* (111a), *bez'e vričice* (112a), *cvit'nic'e*, *propovidit(e)l'e* i *prilipi se* (113a) itd. Oni pak naš brevijar povezuju s južnočakavskim područjem ili s otokom Krkom čiji su govori ekavsko-ikavski.¹² Katkad se na istom listu (pa čak i u istom stupcu) u istoj riječi pojavljuju i ekavski i ikavski refleks. Tako sam na listu 91d zabilježio oblike *vrimenem'e*, *vrimen'ni*, *va vrime*, ali i *vremeni*. Za sjeverozapadno čakavsko područje kao mjesto postanka kodeksa govori i činjenica da u tekstu nisam našao primjera zamjene izvornoga *i jatom*, a brojni su primjeri zamjene izvornoga *e jatom*, primjerice: *utêžaniem'e* (111b), *povêlevaše* (112c), *têplotou* (112d), *vêsel'a* (114a) itd. Osobito je dobar primjer nerazlikovanja *jata* i *e* navedeni oblik *povêlevaše* na listu 112c u kojemu se znak za *jat* pojavljuje na mjestu izvornoga *e*, a znak za *e* na mjestu izvornoga *jata*. Nije to u tekstu jedini takav primjer. Zanimljivi su s toga motrišta i hiperkorektni ikavizmi u kojima je izvorno *e* zamijenjeno sa *i*, kao što su: *mit#al'e* (= metal) (62a), *ûnoša nivin'ni* (101b), *drugaê deva ciciliê* (112b) i sl. To također može biti pokazatelj da je pisar bio ekavac i da nije razlikovao *e* i *jat*, jer bi pravi ikavac prepoznao gdje treba biti *i*, a gdje *e*.

3.4. Ostale fonološke zanimljivosti

Nekoliko se puta riječ *cimiter* (= groblje) pojavljuje s umetnutim *n*: *v' cim in'teri* (53a), *cimin'ter'e* (54c) i *cimin'ter'e* (54c i 54d).¹³ Slovo *f* pojavljuje se i u domaćim (hrvatskim), a ne samo u stranim

¹¹ Primjerice na listu 103d u sintagmi *dečer'e deoklici'ênu*. Obično se u hrvatskoglagoljskim tekstovima to ime pojavljuje u obliku *dêoklici'ên'e*, a onda se sporadično *jat* u njemu zamjenjuje s *i* ili *e*, ovisno o području na kojemu su tekstovi pisani.

¹² Usp. FINKA 1971: 23; ŠIMUNOVIĆ 1992: 34; LUKEŽIĆ i TURK 1998: 24-28.

¹³ Četiri puta se ta riječ u transliteriranom dijelu teksta pojavljuje bez dodanoga *n*: *v cimiteri* (89a i 95d), *ky cimitoriu* (96c), *cimiter'e* (96d).

riječima i to, kako je uobičajeno i u drugim hrvatskologoljskim kodeksima iz 15. st., u oblicima glagola *ufati* i njegovim izvedenicama.¹⁴ Tako sam na listovima 68c i 90a zabilježio oblik *ufanie*, a na listu 94b oblik *ufahomь*.¹⁵ Na listu 93b pojavljuje se jedan primjer zamjene *f* sa *v* u stranim riječima, točnije u genitivu osobnoga imena *vauština*. Zanimljivo je da se samo dva reda ispod toga isto ime pojavljuje i u obliku *fauština*. Jednom je na listu 95c prefiks *bez-* zamijenjen oblikom *prez-* u riječi *prez'prestan'ne* (= neprestano).¹⁶ Na listu 97d zanimljiv je oblik riječi *kelér'gi* koji se pojavljuje umjesto očekivanoga *klér'gi* (= klerici). Nije jasno je li to samo pogreška ili je riječ o netipičnoj vokalizaciji sekundarnoga (naknadno umetnutoga) poluglasa. Nekoliko je primjera redukcije glasa *i* u oblicima glagola *prinesti/prinositi*, čime nastaje sekundarno slogotvorno *r*: *pr'nese* (96c), *pr'noseča* (96c), *pr'nese* (105c), *pr'nositi* (105d). Ta se pojava sa sigurnošću može pripisati utjecaju govornoga jezika. Ona je svojstvena današnjim srednjočakavskim i sjevernočakavskim govorima, a pojavljuje se i u drugim spomenicima s čakavskoga područja.¹⁷ Naravno, u tekstu je znatno više oblika tih glagola u kojima *i* nije reducirano.¹⁸ Posebno je zanimljivo nekoliko primjera refleksa stražnjega nazala *ǫ* kao *o*: *moki* (78c), *rokoû* (92b) i *zovoče* (92c). Refleks *o*, koji je jednak slovenskomu odrazu nazala *ǫ*, tipičan je za središnje istarske sjeverozapadnočakavske govore.¹⁹ To je još jedna važna jezična crta koja postanak *Drugoga beramskoga brevijara* veže uz Istru, pa čak možda i uz sam Beram. Dijalektizmi moraju biti i primjeri: *lah'ko* (110b), *lahkoe* (57a), *lahčie* (dvaput na 91c) i *lahčee* (106b), što također može biti osobina koja povezuje brevijar sa središnjim istarskim sjeverozapadnočakavskim govorima.²⁰

4. Morfologija

4.1. Imenice

Razmjerno su dobro potvrđeni oblici sporednih deklinacijskih obrazaca, iako je očit utjecaj glavnih promjena na sporedne. Nastavci u-osnova čuvaju se u jednini u oblicima genitiva *polu* (97d) i vokativa *sinu* (80d, 99b); u dvojini u genitivu *polu* (104a, 110a, 115a), dativu *k sin'ma* (91b) i instrumentalu *sin'ma* (91b) te u množini u nominativu *sinove* (79b) i instrumentalu *dar'mi* (113c). Redovito oblike prema o-osnovama imaju genitiv i akuzativ²¹ jednine *sina* i instrumental jednine *sinomь*,²² a zabilježio sam i jedan primjer nominativa dvojine s nastavkom o-osnova *sina* (91c). U genitivu množine uočljiv je prodor nastavka *-ovь* iz u-osnova u o-osnove muškoga roda: *d(ê) konovь* (54d), *grêhovь* (61d, 70d, 100d), *demunovь* (67d), *gradovь* (68a), *trudovь* (73c), *ot bêsovь* (82c), *dlgovь* (90c), *ot poganovь* i *ot mnogihь bludov'* (93a), *bogovь* (94b) *vanь mirovь* (96b, 104c) itd. Ta je pojava osobito svojstvena čakavskim govorima. Nastavke v-osnova čuvaju oblici nominativa jednine *lûbi* (64a, 115d); genitiva jednine *lûb've* (89c), *cr(ь)kve* (77a, 77b, 79d, 80a, 86d) i ot

¹⁴ Usp. MIHALJEVIĆ 1992: 11; JURČEVIĆ 2002: 43-44; MIHALJEVIĆ & REINHART 2005: 51.

¹⁵ Ti se oblici smjenjuju s oblicima u kojima staro *pv* nije zamijenjeno sa *f* i koji su još uvijek češći, primjerice: *neupvani* (70b), *preupvanu* (84cd), *neupvan'* (85a), *neupvae* i *upvae* (86b) i *upvanie* (106a).

¹⁶ Zamjena prefiksa/prijedloga *bez-* oblikom *prez-* ne može imati odlučujuću ulogu u smještanju postanka *Brevijara* ili u određivanju podrijetla njegova pisara, jer je proširena na cijelom čakavskom području, a i šire. Vrijedno je ipak spomenuti da je ona svojstvena i središnjim istarskim sjeverozapadnočakavskim govorima. Usp. KALSBEK 1998: 529.

¹⁷ Usp. NAZOR 1970: 106-107 i tamo navedenu literaturu.

¹⁸ Zabilježio sam ove oblike: *prinesti* (95c), *prineseši* (87a), *prinesetъ* (104b), *prinesemь* (72d), *prinesohь* (108b), *prinese* (60c, 63c, 77b, 89a, 103a, 104b, 106a, 112d), *prineseše* (83c), *prinesite* (83c, 97b), *prinesla bi* (112a), *prinesena* (83c, 108ab), *prines(e)no* (54d), *prineseni* (60c, 108c), *prineseniemь* (64a), *prinošu* (102c), *prinosimь* (98a), *prinošaše* (71a, 108c), *prinose* (70b), *prinašat' se* (72d).

¹⁹ Usp. MAŁECKI 2002: 49 i KALSBEK 1998: 13.

²⁰ KALSBEK (1998: 46) u govoru Orbanića navodi neutralizaciju opreke između bezvučnoga velarnoga okluziva i frikativa pred bezvučnim šumnicima, a kao jedan od primjera navodi i lokativ jednine *na mehken* u kojemu je *k* prešlo u *h* ispred drugoga *k* kao i u našim primjerima.

²¹ Genitiv sam zabilježio na: 97d, 103a, 103d, 104d, 105d, 115d, a akuzativ na: 96d, 99c, 105b, 108a.

²² Oblik je potvrđen na: 60d, 65a, 68a, 71a, 102d, 103d, 109c.

cr(b)kvé (95a); dativa jednine *lûb'vi* (86b i 91d), *cr(b)kvi* (63a, 97c); akuzativa jednine *lûbanъ* (64a, 76b, 84d), *cr(b)kanъ* (55a, 60c, 61b, 77b, 77d, 78a, 78b, 79d, 82a, 85b, 86c, 86d, 79b, 85a, 93c i dr.); instrumental jednine *lûb'viû* (53c, 78d, 90b) i akuzativ množine *cr(b)kvi* (53c, 53d). Utjecaj i-osnova na v-osnove vidljiv je u primjerima: nominativa jednine *lûbanъ* (91d), *cr(b)kanъ* (60d, 62c, 79d, 84a i dr.) i lokativa jednine *cr(b)kvi* (80b, 96c, 96d), dok se utjecaj glavne promjene ženskoga roda (a-osnova ili ja-osnova) očituje u dativu *cr(b)kvé* (113b) i *cr(b)kve* (77c), lokativu *cr(b)kvé* (59a) i instrumentalu jednine *lûb'voû* (64a i 66a, 73b, 100d, 107a) te u nominativu množine *cr(b)kve* (76a). Oblik genitiva jednine *lûb'vi* (89d) može se tumačiti i utjecajem i-osnova i utjecajem a-osnova. Kod n-osnova svi zabilježeni primjeri čuvaju stare nastavke i nema primjera njihove zamjene nastavcima glavne promjene (o-osnova). To je vidljivo u oblicima genitiva: *imene* (74b, 85b, 105d), *imenê* (61b, 96a, 110b, 110d), *vremene* (73a, 74d, 77a), *vrimene* (64c, 71c, 90b), *vremenê* (60a) i *brimene* (112d); dativa: *imeni* (86a) i *vremeni* (91d, 113b); lokativa: *vremeni* (57d) i instrumentalala: *imenemъ* (55d, 60a, 66a, 66d, 71c, 71d, 74b, 89a, 89b, 91c, 92a, 92b, 96a, 102d, 103c, 105b, 115b), *imenêmъ* (97b, 102d), *vremenemъ* (77b, 87a), *vrimenemъ* (91d) i *vrem(e)n(e)mъ* (98b) u jednini te akuzativa: *vremena* (54b) i *vrimena* (115a) u množini. Nisam uočio postojanje nijednoga primjera dvojine u prepisanom tekstu, kao ni primjera t-osnova. Drukčije je stanje kod s-osnova, gdje su stari nastavci potvrđeni u oblicima genitiva: *têlese* (96d), *telêse* (105c, 106c), *telese* (88d), *neb(e)se* (112b) i *čudese* (91a); dativa *têlesi* (109c, 112a) i *čud(e)si* (99c) i lokativa: *v neb(e)si* (85d) u jednini te u nominativu: *telêsa* (60a, 76b), *telesa* (66d, 88d, 93d) i *nebesa* (65b); genitivu: *telesъ* (67c), *telêsъ* (76a), *neb(e)съ* (61d) i *čudesъ* (52c, 64b); dativu *telesem'* (92a) i *čudesemъ* (98b, 98c, 100a); akuzativu: *telesa* (88d, 89a, 92d), *telêsa* (104a), *têlêsa* (77b, 115a) i *čudesesa* (66d, 69c, 92a, 105a); lokativu: *čudesehъ* (103d) i instrumentalu *čudesi* (58c, 61d, 63c, 66d) i *slovêsi* (55a, 64b, 96c) u množini. Nastavke prema o-osnovama imaju genitivi: *têla* (53b, 73a) i *tela* (88c, 103c); dativi: *têlu* (87d), *telu* (67d) i *n(e)bu* (113b, 114a) i instrumentalni: *têlomъ* (56b, 74a, 106b), *telomъ* (89b) i *slovomъ* (95d) jednine te lokativ množine: *neb(e)sihъ* (99a, 103d). U dvojini sam zabilježio samo oblike nominativa: *telesi* (94c) i akuzativa: *telesi* (68a, 86a) i *têlêsi* (58c), svi s nastavcima s-osnova. Vidljiv je i utjecaj palatalne promjene na nepalatalnu u ženskom rodu, točnije zamjena staroslavenskoga nastavka genitiva jednine *-i* hrvatskim nastavkom *-e*: 110d *s(ve)ltie klare* (110d i 112c) *take igre* (112c), *po svršeni života klare* (113d) itd. Valja upozoriti i na staru shemu s akuzativom koji je jednak nominativu za živu imenicu: *êko iv(a)nъ h(r)stъ propovêdê* (74c), na činjenicu da je na listu 112c u genitivu množine vokaliziran poluglas u primjeru *obъsedenie voêskъ*,²³ te na zanimljiv genitiv množine jo-osnova na *-i*: *sverepihъ koni* (115a). Pozornost privlači i prefiks *vi-* u primjerima: *višastie ego* (63b), *vihiti me* (79d), *vihititi se* (102b i 102c), *bl(agoslovie)no budetъ takovo iššastie* · i *mnogo vêče takovo višastie* (113b).²⁴ Taj se prefiks već u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima smatra arhaizmom (moravizmom), ali ne i u sjeverozapadnim čakavskim govorima i hrvatskoglagoljskim tekstovima. Do naših dana sačuvali su ga starinački krčki govori, govor Cresa i središnji sjeverozapadnočakavski govori u Istri.²⁵

4.2. Pridjevi, zamjenice i brojevi

U tekstu je razvidna tendencija izjednačivanja sklonidbe pridjeva i zamjenica, koja je u to vrijeme u govoru već dovedena do kraja.²⁶ U genitivu jednine muškoga roda pridjeva i rednih brojeva se tako, osim staroslavenskoga nastavka *-ago* koji je najčešći, pod utjecajem zamjenične deklinacije sporadično pojavljuje nastavak *-ogo* i kontaminirani hrvatski nastavak *-oga*, a kod nekih zamjenica i broja *edinъ* sporadično se, uz crkvenoslavenski nastavak *-ogo* pojav-

²³ *voъskъ* → *vojaskъ*.

²⁴ Zanimljivo je što je u istoj rečenici ista riječ potvrđena i sa *iz-*.

²⁵ Usp. MAŁECKI (2002: 50): "U tragovima sačuvana prepozicija *vi-* u čakavskom narječju se nalazi prilično rijetko, a u centralnoj skupini ona se nalazi razmjerno često, ..."

²⁶ Usp. HERCIGONJA 1983.

ljuje i pridjevski nastavak *-ago* te hrvatski nastavak *-oga*: *prvoga* (96d), *s(ve)toga* (99c), *tretoga* (101d), *b(la)ž(e)noga* (110c), *v'sakoga* (79d), *edinoga* (70b), *ed'noga* (96d), *ednoga* (107d), *edinoga* (110 b). U ženskom se rodu kod pridjeva katkad pojavljuje zamjenični nastavak *-oe*: *s(ve)toe* (57a, 68b), *živoe* (61a), *vêčnoe* (102b, 102c), *prêsvêt'loe* (70d), *eteroe prêsv(vêt)loe* (93a), *b(la)ž(e)noe* (93d), *španskoe* (100c). U dativu jednine muškoga roda pridjeva prevladao je mlađi, hrvatski nastavak *-omu/-emu*, dok se kod participa čuva stariji nastavak *-umu*: *nosećumu* (61a), *dr'žećumu* (64c), *v'semogućumu* (83c), *g(lago)lúćumu* (85d), *molećumu se* (103a), *vêčeraúćumu* (109d), *oblêkšumu se* (111c). Zanimljiv je tu i primjer *k susedŕnemu manastiru* (113b) u kojemu je u pridjevu nastavak *-emu*, umjesto očekivanoga *-omu*, iako suglasnik ispred njega nije palatalan, što je vjerojatno dijalektizam. U ženskom rodu se u dativu i lokativu, uz csl. nastavak *-êi* (pod zamjeničnim utjecajem) pojavljuje i (hrvatski) nastavak *-oi*: *zlatoi* (57b), *zapad'noi* (62d), *pr'voi* (62d), *više rečenoj* (63a), *vêlikoi* (63c), *c(êsa)rskoj* (75c, 76d), *mučaskoi* (84a), *vêčnoj* (85b), *presvetloj* (93a), *drugoj* (93a), *idol'skoj* (94a), *b(la)ž(e)noj* (97d), *n(a)vlačnoj s(ve)toj* (99b, 113b), *vidimoj* (111b), *plêmenitoj i častnoj* (111c). U genitivu i lokativu dvojine se uz nastavke *-oju/-eju* pojavljuje i kod pridjeva i kod zamjenica nastavak *-iju*: *s'vêzaniû* (57d), *s(ve)tiû* (58b, 60c, 67a, 67b, 68a, 75b, 76a, 76b, 82b, 93d, 94c, 107d, 110a), *b(la)ž(e)niû* (60c, 82c, 94c, 107d, 110a), *tvoiû* (67a i b), *pr'viû* (75c), *niû* (68a, 75c, 77d, 90a, 91c, 92d, 94c, 98c), *siû b(la)ž(e)niû* (78d), *hr(êsto)viû* (82c), *prêsl(ajv)niû* (83d), *prêčast'niû* (84a), *dviû* (90a), *obiû* (90a, 93d, 94b), *takiû* (91c), *kriviû* (93d), *svezaniû* (94b) itd. U primjerima *po mnozêhŕ dnehŕ* (103a) i *po mnozêhŕ čudesehŕ* (103d) upitno je je li riječ o kratkom obliku pridjeva s ekavskim refleksom *jata* ili o utjecaju imeničke deklinacije na pridjevsku, tj. o dugom obliku koji je pod utjecajem sljedeće imenice poprimio imenički nastavak *-i*-osnova. Kod zamjenica valja upozoriti: na jednu pojavu upitne zamjenice za neživo u obliku *če* (86b), što je još jedna osobina koja naš brevijar veže za Krk; na stegnuti instrumental jednine zamjenice *ki*: *koêû semr'tiû koû mazdoû* (109bc), *koû častiû* (109c); na utjecaj meke promjene na tvrdu u dativu *k s(e)bi* (105a) te na genitiv *ot' tve* (55a) bez title koji može biti pogreška, ali i pojava stegnutoga oblika (*tvoje* > *tve*). Kod brojeva ističem primjer: *i druhŕ četira s'ta i tridesetŕ* (103d) u kojemu se pojavljuje oblik nominativa množine srednjega roda *četira* svojstven sjeverozapadnim čakavskim govorima.²⁷

4.3. Glagoli

Kod glagola se također dobro čuva crkvenoslavenska shema promjene. Češća je tek zamjena nastavka 1. lica množine *-mŕ* mlađim, hrvatskim nastavkom *-mo*: *rêš'mo* (63c, 79a), *imamo* (66c, 109c, 115a), *položis'mo* (67c), *pridos'mo* (68a), *obretos'mo* (68a), *ob'retos'mo* (68d), *stvoris'mo* (69a), *obras'mo* (71d), *poz'nas'mo* (73a), *v'shičamo* (73d), *obračamo se* (73d), *v'shitamo* (73d/74a), *vêruimo* (74c), *g(lago)lemo* (74c), *hočemo* (74c), *pišemo* (74c), *držimo* (74d), *razumimo* (74d), *obrêt'os'mo* (75a), *es'mo* (78b, 97a, 104b), *čtemo* (79b, 95a), *vaz'vêčamo* (80a), *vaz'vêčamo* (82a), *divimo se* (87c), *g(lago)limo* (88a), *budemo* (88a, 90c), *stvorimo* (90c), *vzlúbimo* (90c), *porazimo* (91c), *vzvapis'mo* (92c), *molimo* (93c), *ne razumesmo* (95a), *esmo* (95c), *vimo se* (99b), *v'zdignimo* (100a), *r'cimo* (100a), *s'vêstuemo se* (102b, 102c), *čtuemo* (105d), *utvrdimo* (106a), *tvorimo* (108c), *raduimo se* (109a), *mni-mo* (109c), *vidis'mo* (110a), *pret(e)cimo* (111c), *želimo* (115a). Zabilježio sam samo jedan primjer zamjene crkvenoslavenskoga nastavka *-ši* hrvatskim *-š'* u 2. licu jednine prezenta: *pres'motruêš'* (65cd). Rijetki su primjeri perifrastičnoga imperativa tvorenoga od čestice *da* i prezenta glagola. Najčešće se pojavljuju za 3. lice jednine: *da prirastetŕ* (59d), *da naučitŕ se* (62c), *da vazmetŕ* (108d), *da slêditŕ* (109b), rjeđe za 3. lice množine: *da prosvêt(ê)t* (59d), *da bl(agoslo)v(ê)tŕ* (65b), a još rjeđe za 1. lice množine: *da učuemŕ* (57b). Potvrđen je i zanijekani oblik za 2. lice tvoren od imperativa glagola moći i infinitiva: *ne mozi boêti se* (105b), *ne mozi me ostav(i)ti* (106a), *ne mozi semr'ti boêti se*

²⁷ KALSBEK (1998: 177-178) bilježi taj oblik u govoru Orbanica. Više primjera pronašla je Marinka Šimić (usmena obavijest) i u *Akademijinu brevijaru* iz 1384. godine čiji se postanak također povezuje s Istrom. O tom obliku u hrvatskologoljskim tekstovima usp. također REINHART 2008.

(106d), *ne mozite boêti(i) se* (102a) *ne mozite boêti se* (114d). Upozoriti valja i na (inače) rijetki imperativ 3. lica množine (jednak 2. licu): *čuite vsi tvoû pomočb* (97d). U 3. licu jednine aorista glagola *biti* smjenjuju se oblici *bistb*,²⁸ *bê*,²⁹ *bi*,³⁰ a dvaput sam zabilježio i za hrvatskoglagoljske tekstove specifičan oblik *bisi*.³¹ Katkad se različiti oblici smjenjuju na istom listu. Tako se primjerice na 115a pojavljuje oblik *bistb*, na 115b *bisi*, a na 115c *bê*. U kondicionalu je u 1. licu jednine dvaput potvrđen stari kondicionalni oblik *bimb*:³² *da vratilb bimb* (68c), *da bimb s b(la)ženimb lovr(ê)nc(e)mь mučeni(k)o)mь utegalb biti* (114c), a u 3. licu jednine i u 3. licu množine redovito se pojavljuje oblik *bi*. Pozornost privlače i dvije pojave tipično hrvatskoglagoljskoga oblika dvojine imperfekta/aorista *bihota* na listovima 57b i 91c.

5. Sintaksa

U prepisanom dijelu teksta malo je sintaktičkih pojava koje *Drugi beramski brevijar* izdvajaju od ostalih hrvatskoglagoljskih kodeksa. Stoga ću, osim uočenih specifičnosti, u ovom poglavlju upozoriti i na nekoliko pojava koje zaslužuju biti istaknute ili zbog svoje starine ili zbog neobičnosti, iako se pojavljuju na istome mjestu i u drugim hrvatskoglagoljskim brevijarima.

Na listu 109c zabilježio sam jedan primjer sročnosti između posvojne zamjenice *moi* i imenice *sluga* prema sklonidbenom tipu, a ne prema rodu: *ideže azь es(b)mb tu sluga moê budetb*. Isti se primjer ponavlja još jednom i na 109d. Drugi hrvatskoglagoljski brevijari imaju na tom mjestu očekivanu sročnost po rodu: *sluga moi*.³³

Na listu 114c zanimljiv je primjer akuzativa pasivnoga participa preterita koji je jednak nominativu, a imenica je u obliku koji je jednak genitivu: *i zapov(ê)dê b(la)ž(e)n(a)go ipolita razьstegnennb biti drkolami i sik(a)v(i)cami*. Većina ostalih brevijara imaju na tom mjestu očekivani genitivni oblik *rastegnena*,³⁴ jedino vatikanski brevijar *Vat. Slav. 19* ima umjesto participa infinitiv *ras'teg'nuti i biti* (334c), a u *Baromičevu tiskanom brevijaru* iz 1483. godine tekst je različit i glasi: *i rastegnuta b(la)ž(e)noga ipolita drkolami i sikavicami toliko dlgo b(i)še ...* (401a). Moguće je objašnjenje ovoga odstupanja u *Drugome beramskom brevijaru* da je u predlošku s kojega je pisar prepisivao bila starija shema s akuzativom koji je jednak nominativu³⁵ pa je to navelo pisara na pogrešku. To bi pak upućivalo da je predložak s kojega je prepisivao prilično star jer ima staru shemu u kojoj se još ne odražava kategorija živosti.

Variranje akuzativa koji je jednak nominativu i onoga koji je jednak genitivu, ali ovaj put za neživo, pojavljuje se i na listu 113b u primjeru: *lbo domь grada i rod' ost(a)vila bi*. Latinski tekst tu glasi: *Igitur domo civitate et consanguineis relictis*. U latinskome je dakle ablativ apsolutni koji je preveden participskom (vremenskom) konstrukcijom. Ovdje, međutim, i drugi brevijari imaju potpuno jednak tekst kao i *Drugi beramski brevijar*.³⁶ Očito je prevoditelj krivo razumio svoj predložak te *domo civitate et consanguineis* interpretirao kao [_{NP} [_{NP} domo civitatis] et [_{NP} consanguineis]] i zato uporabio genitiv *grada*.³⁷

Na listu 110c/110d pojavljuje se zanimljiva sintaktička konstrukcija nominativa s infinitivom:

²⁸ Primjerice na: 56d, 64d, 81d, 101d, 102d, 103c i 106c.

²⁹ Primjerice na: 54a, 54c, 66a, 66c, 68c, 69c, 69d.

³⁰ Primjerice na: 63c, 70d, 108b i dr.

³¹ Na listovima 106b i 115b.

³² To ne iznenađuje jer se taj oblik u čakavskim govorima čuva sve do danas. Nema potvrda 1. lica jednine kondicionala s aoristnim oblikom *bihb*.

³³ Usp. vatikanski brevijar *Illirico* 6 iz druge polovice 14. st. (152a i b), *Četvrti vrbnički brevijar* iz 14. st. (27d), vatikanski brevijar *Vat. Slav. 19* iz 1465. godine (332b) i *Drugi novljanski brevijar* iz 1495. godine (464d i 465a).

³⁴ Usp. *Pašmanski brevijar* iz druge polovice 14. st. (250a), *Illirico* 6 (155a), *Četvrti vrbnički brevijar* (30c), *Prvi beramski brevijar* s kraja 14. st. (106a) i *Drugi novljanski brevijar* (466d).

³⁵ Tj. *i zapovêdê blaženi ipolitb rastegnennb biti drkolami i sêkavicami*.

³⁶ Usp. *Illirico* 6 (154a) i *Drugi novljanski brevijar* (466b).

³⁷ Ne znam koliko je vjerojatno da je tako stajalo već u latinskom predlošku s kojega je glagoljaš prevodio.

tor'kvatusъ izd(a)v'na počanъ · lažetъ krstbên(i)nъ biti sučъ koja je doslovan prijevod latinskoga: *Torquatus diu est quod se esse christianus mentitur*, a koju na tom mjestu imaju i drugi hrvatskoglagoljski brevijari.³⁸

Uočio sam i tri primjera dativa apsolutnoga, dva u službi u čast sv. Klari i jedan u službi u čast sv. Ipolitu i Kasijanu: *Takovimъ silamъ bivšimъ v domu o(t)ca ee raskoš'nimъ · tako pr'vini duha take igre vzdruženie · tagda ubo sliša'vši ime častnoe frančiskovo iže novi č(lovê)kъ poslanъ otъ b(og)a razvršeni putъ vel'mi propetago naslêdue · (112c) (Lat. *Talia fuerunt in domo paterna sue delibamenta virtutis. tales primitie spiritus ...*), *Poučauču ubo mužu b(o)žiu mir'skihiъ otmetati se · (112d) (Lat. *suadente igitur viro Dei mundi contemptum ...*), i *post(a)vlêni suči trъpezi · prie neže piče vkusil' bi · pridoše voini i êm'se i · privedoše i k dekiû. (114bc) (lat. *Et posita mensa ...*). Na sva tri mjesta i ostali hrvatskoglagoljski brevijari imaju dativ apsolutni.³⁹ U sva tri primjera subjekt dativa apsolutnoga različit je od subjekta glavne rečenice. U drugom i trećem primjeru dativ apsolutni odgovara latinskomu ablativu apsolutnomu, a u prvom primjeru u tekstu latinskoga brevijara čiji se tekst navodi kao paralela u kartoteci *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* (= RJEČNIK) u Staroslavenskom institutu u Zagrebu⁴⁰ nije ablativ apsolutni, već finitna rečenica. Vjerojatno je hrvatskoglagoljski tekst preveden prema drukčijemu latinskom predlošku u kojemu je ablativ apsolutni bio i na tom mjestu. Dativ apsolutni u hrvatskoglagoljskim je tekstovima živa kategorija još u 13. st., a već u 14. stoljeću je zastarjela⁴¹ i zamjenjuje ga apsolutni instrumental kojim se nakon toga redovito prevodi latinski ablativ apsolutni.⁴² Činjenica da se u službama u čast sv. Klari i sv. Ipolitu i Kasijanu pojavljuje dativ apsolutni pokazuje da su te službe prevedene vjerojatno već u 13. st., što je osobito zanimljivo u slučaju sv. Klare koja je živjela u tom stoljeću. To pokazuje da su njezinu službu glagoljaši preveli nedugo nakon njezine smrti i kanonizacije.⁴³ Na listu 112d pojavljuje se i jedan adnominalni dativ: *priêtel'nica križu*.⁴⁴***

6. Leksik

U hrvatskoglagoljskim tekstovima pojavljuje se velik broj leksema koji se u paleoslavistici tradicionalno klasificiraju kao moravizmi.⁴⁵ Te su riječi u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima smatrane arhaizmima, ali to ne znači da ih arhaizmima treba smatrati i u hrvatskoglagoljskim tekstovima, što pokazuje činjenica da se pojavljuju i u kasnijim hrvatskoglagoljskim tekstovima koji su prevedeni u Hrvatskoj s latinskoga jezika.⁴⁶ Neke se od tih riječi pojavljuju i u *Drugome beramskom brevijaru*: *drevlê* (114d), *dreselъ* (115b), *drkolami* (114c), izvedenice od korijena *rêsn-* itd.

U prepisanom dijelu teksta našao sam dvije riječi koje nisu zabilježene u starocrkvenoslavenskim rječnicima, a nema ih ni u građi RJEČNIKA u Staroslavenskom institutu u Zagrebu.

³⁸ Usp. *Illirico* 6 (151a), *Četvrti vrbnički brevijar* (28b), *Prvi beramski brevijar* (103a) i *Drugi novljanski brevijar* (465c).

³⁹ Usp. za prvi primjer: *Pašmanski brevijar* (249c), *Illirico* 6 (153c), *Četvrti vrbnički brevijar* (29b), *Prvi beramski brevijar* (104c), *Vat. Slav.* 19 (334a), *Baromičev brevijar* (399a) i *Drugi novljanski brevijar* (466ab); za drugi primjer: *Illirico* 6 (153d), *Četvrti vrbnički brevijar* (29b), *Prvi beramski brevijar* (104c), *Vat. Slav.* 19 (334b), *Baromičev brevijar* (399bc) i *Drugi novljanski brevijar* (466b); a za treći: *Pašmanski brevijar* (249d), *Illirico* 6 (154d), *Četvrti vrbnički brevijar* (30b), *Prvi beramski brevijar* (105d), *Vat. Slav.* 19 (334b), *Baromičev brevijar* (400d) i *Drugi novljanski brevijar* (466d).

⁴⁰ Riječ je o *Breviarium de Camera*, vol. I, II. Bibliotheca Apostolica Vaticana, Liturgia. C. Folio koji je tiskan u Veneciji 1521. godine.

⁴¹ Usp. MIHALJEVIĆ & REINHART 2005: 67.

⁴² I izvan te konstrukcije instrumental je uobičajeno sredstvo kojim se u hrvatskoglagoljskim tekstovima prevodi latinski ablativ. Usp. TANDARIĆ 1993: 103-104.

⁴³ Sv. Klara umrla je 1253. a sveticom je proglašena već 1255. godine. Usp. GORYS 2003: 218-219.

⁴⁴ Istu konstrukciju na tom mjestu imaju i *Illirico* 6 (8153d), *Prvi beramski brevijar* (104c) i *Baromičev brevijar* (399a). Latinska je paralela: *amica crucis*.

⁴⁵ Usp. ŠIMIĆ 2004.

⁴⁶ Usp. BAUEROVÁ 2001.

Prva je jednodratnica (hapax) riječ *hunusъ* koja se pojavljuje na listu 96c u sintagmi *i abie hunus' bi groma*. Na temelju paralelnoga latinskoga teksta: *Et statim facto fragore tonitruui* jasno je da *hunusъ* znači 'tresak' (lat. *fragor*). Međutim, podrijetlo i etimologija te riječi nisu jasni. Na tom mjestu vatikanski brevijar *Illirico 6* (143b) i *Baromićev brevijar* (383d) imaju riječ *hrustъ* koja je u građi RJEČNIKA također potvrđena samo na tom mjestu, a *Četvrti vrbnički* (12a), *Prvi beramski* (91c) i *Drugi novljanski brevijar* (455c) imaju tu riječ *trusъ*. Je li u predlošku s kojega je prepisan *Drugi beramski brevijar* također stajala riječ *trusъ* ili *hrustъ* koju je pisar pogrešno pročitao i dobio nepostojeći oblik *hunus'*, ili je doista riječ o pravoj, dosad nepotvrđenoj riječi, zasad je nemoguće sa sigurnošću reći.

Jednodratnica je i složenica *plytokazanikъ* čiji se množinski oblik pojavljuje na listu 108b u sintagmi: *pl(ь)tokazanici že gramoteči že služahu ug'li*. Riječ označuje 'krvnika' i stoji za latinski *carnifex*. Nije potvrđena u starocrkvenoslavenskim rječnicima, a u građi RJEČNIKA postoji samo jedna potvrda sličnoga oblika *ply'tokaznici* na istom mjestu u *Baromićevu brevijaru* (394c). Drugi brevijari imaju na tom mjestu (a i drugdje) oblik *plytoēdci*.⁴⁷

Osim toga, više je riječi koje su u RJEČNIKU potvrđene vrlo malim brojem primjera. Jedna je od njih imenica *prēlišica* (lat. *superstitio*) koja je posvjedočena u ikavskome liku: *d'ēv(o)lskoū prilišiceū* (96c). U građi RJEČNIKA samo su dvije potvrde te riječi, na istome mjestu u vatikanskom brevijaru *Illirico 6* (143b) i *Baromićevu brevijaru* (383d) i obje u ekavskom liku: *prelišiceū*. *Prvi beramski brevijar* (91c) i *Drugi novljanski brevijar* (455c) imaju na tom mjestu riječ *prelastiū*. U građi RJEČNIKA su i dvije potvrde pridjeva *prēlišъnъ* (lat. *superstitis*): *prēliš'nimi* u *Prvome beramskom brevijaru* (23a) i *preliš'nimi* na istom mjestu u *Drugome novljanskom brevijaru* (399a).

Nominativ jednine ženskoga roda pasivnoga participa preterita *rasъprъčēna* (112a) (lat. *exonerata*) jedna je od rijetkih potvrda glagola *rasprъčati* u građi RJEČNIKA.⁴⁸ Isti se oblik *rasprъčēna* pojavljuje još samo u *Prvome beramskom brevijaru* (104a) na istom mjestu, dok *Illirico 6* (153b) ima tu oblik *raspročēna* od glagola *rasprostiti*. U građi RJEČNIKA samo je još jedna potvrdu participa *raspročēnъ* (za lat. *exoneratus*) u *Illirico 6* (191d).

Na listu 115a pojavljuje se riječ *drezga* ('šuma, gaj') u neobičnu grafijskome obliku *na polani toe drez'ge*. (lat. *in campo eodem iuxta nimphas adlatus agri*). Na istome mjestu *Drugi novljanski brevijar* (467a) ima *na polani toižde poli drez'ge v nivi*, *Vrbnički četvrti brevijar* (30d) također djelomično pokvaren oblik *na polani toižde poli drezki v nivē*, a u *Illirico 6* (155b) je riječ *drezga* (vjerojatno krivim čitanjem predloška) zamijenjena riječju *druga*: *na polanē toe poli druge v nivi*. Osim toga mjestu, u *Rječniku* je riječ *drezga* potvrđena samo dvaput u *Brevijaru Vida Omišljanina* (183d), jednom u Ex 2,3 u obliku *v' drezdē* (lat. *carectum*, grč. ἔλος), a drugi put u Ex 2, 5-6 u obliku *v dzredzrē* (lat. *papyrio*, grč. ἔλος) te jednom u *Fraščićevu psaltiru* iz 1463. godine (80d) u komentaru na 12. stih 95. psalma u obliku *v' drezdē* (grč. ἔλος). I SLOVNÍK (1968: 525) ima samo dvije potvrde te riječi: jednu iz komentara *Eugenijeva psaltira*, a drugu iz *Suprasalskog zbornika*.⁴⁹ Grčka je paralela ista kao u *Fraščićevu psaltiru*, a latinski je prijevod *silva*. Činjenica da je riječ potvrđena samo u mlađim ćirilničnim starocrkvenoslavenskim tekstovima upućuje na to da pripada tzv. mlađemu sloju staroslavenskoga leksika. S druge strane, brojne pogreške hrvatskih glagoljaša pri njezinu prepisivanju pokazuju da im je ta riječ već u 14. st. ili zastarjelica ili tuđica kojoj ne znaju ni pravi oblik ni značenje. Sigurno je da ona nije dio njihova svakodnevnoga govora.

U službi u čast sv. Dominiku na listu 101a pojavljuje se riječ *črēpъ* u značenju 'zemljana posuda' (lat. *testa*): *lēki črēpъ novъ masti naplnilъ se bi*. Na istome mjestu isti oblik imaju i drugi hrvatsko-glagoljski brevijari: *Illirico 6* (146b), *Prvi beramski* (95c) i *Drugi novljanski brevijar* (459a). U SLOVNÍK (1997: 894) samo je jedan primjer te riječi iz Job 2,8, ali tamo označuje samo 'komad zemljane

⁴⁷ Usp. *Illirico 6* (149d), *Pašmanski brevijar* (247a), *Četvrti vrbnički brevijar* (24c), *Prvi beramski brevijar* (100c), *Vat. Slav. 19* (330b) i *Drugi novljanski brevijar* (462d/463a). Usto se u građi za lat. *carnifex* pojavljuje i oblik *plytoubiica*.

⁴⁸ To je nesvršeni oblik glagola *raspriti* (rasteretiti, osloboditi).

⁴⁹ Oba su teksta iz 11. st. *Eugenijev psaltir* nastao je vjerojatno u Rusiji, a *Suprasalski zbornik* u istočnoj Bugarskoj.

posude, hrbina, kržina'. Latinska je paralela također *testa*. U građi RJEČNIKA, osim navedenoga mjesta iz službe u čast sv. Dominiku, ima još pet potvrda te riječi i to u oba značenja: 1. zemljana posuda i 2. komad zemljane posude, hrbina, kržina. Latinska je paralela i tu uvijek *testa*.

U istoj je službi na listu 101c zanimljiv instrumental jednine *prčav/cemь*. Istu riječ na istome mjestu imaju i *Illirico* 6 (146c), *Vrbnički četvrti* (18d), *Prvi beramski* (96a) i *Drugi novljanski brevijar* (459c). Riječ označuje 'želudac', a u građi RJEČNIKA potvrđena je još samo u *Knjizi o Jobu* 15, 2: *prčavcu svoemu* u vatikanskom brevijaru *Illirico* 5 (192a) i *Drugome novljanskom brevijaru* (210d). Na oba se mjesta - i u službi u čast sv. Dominiku i u *Knjizi o Jobu* - kao latinska paralela pojavljuje riječ *stomachus*. Riječ *prčavacь* nije potvrđena u starocrkvenoslavenskim rječnicima, a to znači da je u pitanju inovacija naših glagoljaša, preuzeta vjerojatno iz govornoga jezika (čakavskoga narječja). Danas se ta riječ u čakavskim govorima ne rabi za želudac općenito, tj. ne može se odnositi i na ljudski želudac ili utrobu, već samo za utrobu, želudac ili volju kod ptica ili eventualno riba.⁵⁰

Rijetka je u hrvatskoglagoljskim tekstovima i riječ *postrékanie* 'mamljenje, mamač' (lat. *illecebra*) koja je potvrđena u ikavskom liku genitiva *postrikaniè* na listu 112d. Takav ikavski oblik na istom mjestu imaju i vatikanski brevijari *Illirico* 6 (153b) i *Vat. Slav.* 19 (334b) te tiskani *Baromićev brevijar* (399c). Samo *Četvrti vrbnički brevijar* (29c) ima oblik s jatom *postrékaniè*. *Drugi novljanski brevijar* (466b) ima na tom mjestu oblik tvoren od istoga korijena prefiksom *podь-*: *pod'strékaniè*. U građi RJEČNIKA nema više potvrda te imenice, već samo nekoliko potvrda imenice muškoga roda na *-telь* koja je od istoga korijena također tvorena prefiksima *po-* ili *podь-*. Oblik *postrékateľ* pojavljuje se u *Četvrtome vrbničkom* (2b) i *Prvome beramskom brevijaru* (75a); ikavski lik s istim prefiksom *postrikatelь* u *Illirico* 6 (132a); oblik *podstrékat(e)l'* u *Vat. Slav.* 19 (309b), a oblik *pod'strikatelь* dvaput u *Drugome novljanskom brevijaru* (442b i 442d).

Svega nekoliko potvrda u građi RJEČNIKA ima i imenica *městce* zabilježena na listu 113d u sintagmi *i togo mestaca tēsnoti* (lat. *In huius locelli ergastulo*). Osim po rijetkosti, riječ je zanimljiva i po tome što je u genitivu vokaliziran slabi poluglas (*městьca* → *městaca*) koji se obično gubi. Činjenica da se isti oblik pojavljuje na tom mjestu i u *Illirico* 6 (154b), *Četvrtome vrbničkom* (30a) i *Prvome beramskom brevijaru* (105b), dok *Drugi novljanski brevijar* (466c) ima nešto drukčiji oblik *i togo mēstace tesnoti* u kojemu je također vokaliziran slabi jer, pokazuje da je vokalizacija izvršena vjerojatno već pri prevođenju i kasnije samo mehanički preuzimana pri prepisivanju. U primjeru iz *Drugoga novljanskoga brevijara* zanimljiv je i neobičan i nastavak *-e*. Imenica je u građi RJEČNIKA potvrđena još samo u jednoj antifoni u nominativu: *městce viděniè* u *Illirico* 6 (118c), *městace viděnie* u *Prvome beramskom brevijaru* (61a) i *městace videnie* u *Drugome novljanskom brevijaru* (429c) (lat. *loculum*).

Iz govornoga je jezika preuzeta i riječ *sěkavica* 'stričak' koja se u prepisanom dijelu teksta pojavljuje dva puta: na listu 114c u instrumentalu množine *sik(a)v(i)camì* (lat. *cardis*) i na listu 115a u lokativu množine *po sĭkavicaĥь* i *po čen'ciĥь* (lat. *per cardetum et tribulos*), gdje se uz nju pojavljuje također rijetka riječ *ščěньсь* 'trn'. Obje su riječi u građi RJEČNIKA potvrđene samo na ta dva mjesta.⁵¹ Prvi primjer u ikavskom obliku *sĭkavicami* pojavljuje se (na istom mjestu) još samo u *Baromićevu brevijaru* (401a), a s jatom *sěkavicami* u *Illirico* 6 (155a), *Četvrtome vrbničkom* (30c), *Prvome beramskom* (106a) i *Drugome novljanskom brevijaru* (466d). Drugi je primjer u obliku *po sĭkavicaĥь* i *po čencěĥь* potvrđen na istome mjestu u *Četvrtome vrbničkom* (30d) i *Drugome novljanskom brevijaru* (467a), a u obliku *po sĭkavicaĥь* i *po čen'ciĥь* u *Prvome beramskom brevijaru* (106b).⁵²

⁵⁰ Akademijin rječnik navodi iduće oblike: *prčalac* = 'drob u kojegod ptice' (Korčula); *prčavac* = 'guša' (guttur avium) (Istra); *prčevac* = 'sitniž u zaklane kokoši ili patke ili guske (bubreg, želudac, jetra)' (Lika); *prčunac* = 'želudac u ptica' (Bribir). (Usp. RJEČNIK HRVATSKOGA 1935: 427 i 430). Hrastin i Šimunovićev čakavsko-njemački rječnik ima oblike: *porčac* = 1. '(Geflügel-) Kropf' (Brusje na otoku Hvaru), 2. 'Fischmagen' (Komiža); *prčak* = porčac. (Usp. HRASTE und ŠIMUNOVIĆ 1979: 875 i 909).

⁵¹ Riječ *ščěньсь* potvrđena je i drugdje, ali samo u značenju 'štene' (lat. *catulus*).

⁵² U *Pašmanskom*, vatikanskom *Vat. Slav.* 19 i *Baromićevu brevijaru*, u kojima su službe kraće, toga dijela teksta nema.

7. Zaključak

Bilješke u *Drugome beramskom brevijaru* nedvosmisleno svjedoče o tome da se on rabio u Bermu. Pitanje je međutim je li tamo i nastao ili je donesen (kupljen) iz drugoga kraja. U prilog tomu da je njegov pisar s područja središnje Istre svjedoče iduće jezične pojave: pretežito ekavski refleks *jata*, refleks stražnjega nazala kao *o*, promjena *k* u *h* ispred bezvučnoga šumnika, oblik broja *četira* i prefiks *vi-*. S druge strane, brojni ikavizmi i zamjenica *če* povezuju ga s Krkom, a pojava bosančice u nekoliko rubrika upućuje na još južnije područje. Kako riješiti taj problem? Mislim da sve navedene osobine može pomiriti pretpostavka da je brevijar pisao domaći čovjek iz središnje Istre, ali da ga je prepisivao sa starijega predloška koji je u Istru stigao iz južnijega čakavskoga područja, najvjerojatnije s Krka. Bosančica pak upućuje na to da je još stariji predložak krčkoga izvornika mogao biti iz južnih hrvatskih područja. Tom se pretpostavkom objašnjavaju i ikavizmi i ćirilica i uporaba zamjenice *če*, ali i pojave tipične za središnje istarske govore.

POPIS LITERATURE

BAUEROVÁ 2001

Helena Bauerová, "K lexikálním archaismům charvátskohlaholských textů", *Slavia*, 70, Praha 2001., 291-298.

FINKA 1971

Božidar Finka, "Čakavsko narječje", *Čakavska rič*, 1, Split 1971., 11-71.

GORYS 2003

Erhard Gorys, *Leksikon svetaca*, Jastrebarsko 2003.

HERCIGONJA 1983

Eduard Hercigonja, "Tendencije dijakronijskog razvitka fleksije pridjeva i zamjenica u jeziku hrvatskoglagoljskih zborničkih tekstova 15. st.", *Filologija*, 11, Zagreb 1983., 9-73.

HRASTE - ŠIMUNOVIĆ 1979

Mate Hraste - Petar Šimunović, *Čakavisches Lexikon, Teil I*, Köln 1979.

JURČEVIĆ 2002

Ivan Jurčević, *Jezik hrvatskoglagoljskih tiskanih brevijara*, Osijek 2002.

KALSBECK 1998

Janneke Kalsbeek, *The Čakavian Dialect of Orbanici near Žminj in Istria*, Amsterdam 1998.

LUKEŽIĆ - TURK 1998

Iva Lukežić - Marija Turk, *Govori otoka Krka*, Crikvenica 1998.

MACROBERT 2007

Catherine Mary MacRobert, "Alphabetic Suspension in Glagolitic and Cyrillic Manuscripts", *Slovo*, 56-57, Zagreb 2007., 319-332.

MAŁECKI 2002

Mieczysław Małecki, *Slavenski govori u Istri*, Rijeka 2002.

MIHALJEVIĆ 1991

Milan Mihaljević, *Generativna fonologija hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika*, Zagreb 1991.

MIHALJEVIĆ 1992

Milan Mihaljević, "The Phonological System of the Croatian Redaction of Church Slavonic", *Slavic and East European Journal*, 36/1, University Park, PA, 1-16.

MIHALJEVIĆ 2006

Milan Mihaljević, "Slova iže i myslite u hrvatskoglagoljskim misalima i brevijarima", u *Slavica mediaevalia in memoriam Francisci Venceslai Mareš*, (Hrsg. Johannes Reinhart), Frankfurt am Main 2006., 69-87.

MIHALJEVIĆ - REINHART 2005

Milan Mihaljević - Johannes Reinhart, "The Croatian Redaction : Language and Literature", *Incontri linguistici*, 28, Pisa - Roma 2005, 31-82.

NAZOR 1970

Anica Nazor, "Moskovski odlomak glagoljskog misala XV st.", *Slovo*, 20, Zagreb 1970., 103-109.

REINHART 2008

Johannes Reinhart, "Četira tisuća im Kroatisch-Glagolitischen", u *Varia Slavica : Sborník příspěvků k 80. narozeninám Radoslava Večerky*, (ed. Ilona Janyšková - Helena Karliková), Praha 2008, 175-184.

RJEČNIK 1991-

Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije, Zagreb 1991-.

RJEČNIK HRVATSKOGA 1935

Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, dio XI : posmrtnik -prikladanje, Zagreb 1935.

SLOVNÍK 1959-1997

Slovník jazyka staroslověnského, Praha 1959.-1997.

ŠIMIĆ 2004

Marinka Šimić, "Moravizmi u hrvatskoglagoljskim tekstovima", u *Glagoljica i hrvatski glagolizam*, (ur. Marija-Ana Dürriĝ et al.), Zagreb-Krk 2004., 577-586.

ŠIMUNOVIĆ 1992

Petar Šimunović, "Ogledi govora na Bužeštini", *Buzetski zbornik*, 17, Buzet 1992., 33-42.

TANDARIĆ 1993

Josip Leonard Tandarić, *Hrvatskoglagoljska liturgijska književnost*, Zagreb 1993.

VAJS 1910

Josef Vajs, *Nejstarší breviář chrvatsko-hlaholský*, Praha 1910.

NOTES ON THE LANGUAGE OF THE SECOND BERAM BREVIARY

The author gives remarks on some language characteristics of the Second Beram breviary (Ljubljana NUK, Ms 163), which he noticed while transcribing 120 pages from its second volume. In this Croatian Glagolitic breviary, which has been used in Beram in Istria, as well as in most other codices, the elements of Church Slavonic inherited from the protograph and the elements of the vernacular, which the scribes consciously or subconsciously introduced into the copied text, intertwine. The noticed characteristics of the orthographic, phonological, morphological, syntactic and lexical levels and mistakes, which give interesting data on the scribe's dialect, as well as his acquaintance with Church Slavonic, are analyzed. The author concludes that the breviary was written in central Istria (most probably in Beram), but that it was copied from the older Glagolitic protograph, which stems from the island of Krk.

Key words: Church Slavonic language, Croatian Glagolitic codices, Second Beram breviary